

Bonhoeffers brieven aan broeders in de verstrooiing

Arthur Alderliesten
Ter Weijdelaan 2
4102 CC Culemborg
+31 345 52 21 49 / + 31 6 27 88 33 15
a.alderliesten@hetnet.nl

Nadat ik was uitgestapt op het station Szczecin Zdroje kon ik de weg weer eens niet vinden. Ondanks het gezwaai met mijn armen langs de kant van de weg waren weinig Polen zo vriendelijk om te stoppen. Met wie het al lukte om contact te leggen, kwam ik niet verder in het Pools en zij niet het Duits. Midden op de weg naast het station had ik meer succes. Een bordeauxrode Audi Q5 stopte en al snel opende de woest bebaarde bestuurder niet alleen eerst het raampje, maar ook een portier...

'Wat zoekt een jonge kerel uit Holland nu op koude februarimorgen in Polen', vroeg Friedrich terwijl hij zijn auto zo dicht achter een tegenligger stuurde dat ik werkelijk dacht dat mijn laatste uur was geslagen.

'Dietrich Bonhoeffer? Ja, daar heb ik weleens van gehoord. Die heeft best wat betekend voor Szczecin (Duits: Stettin).' De beste man - hij had de klok wel horen luiden... Maar ondertussen zette hij me na de zenuwslopende rit toch keurig af aan de Jabłoniowa. Daar stond van 1935 tot 1937 (destijds: Waldstrasse 5) het predikantenseminarie met het bijbehorende broederhuis waar Bonhoeffer samen met Wilhelm Rott de lakens uitdeelde. In wat toen Finkenwalde heette, stond één van de vijf predikantenseminaries van de Bekennende Kirche van de Oud-Pruisische Unie. Studenten die hun theologieopleiding hadden voltooid werden hier voorbereid op het predikantsambt. Predikanten die al in hun ambt stonden waren ook in de gelegenheid cursussen bij te wonen.

Een bijzondere aanleiding om Szczecin Zdroje, het voormalig Finkenwalde dus, recent te bezoeken vormde voor mij de uitgave van een nieuw boek dat begin dit jaar in Berlijn werd gepresenteerd. Fenestra Verlag verzorgde de uitgave van *Bonhoeffer in Finkenwalde. Briefe, Predigten, Texte aus dem Kirchenkampf gegen das NS-Regime 1935-1942*.¹ In twee artikelen wil ik stilstaan bij deze uitgave.

Opzet boek

Is er wat toe te voegen aan de wetenschappelijke uitgave van Bonhoeffers complete oeuvre in zeventien banden (Dietrich Bonhoeffer Werke (DBW))? Daarnaast aan de bundel *So ist es gewesen. Briefe im Kirchenkampf 1933-1942*, supplement op DBW? Een deel van *Bonhoeffer in Finkenwalde* is inderdaad al gepubliceerd in band 14, maar een gedeelte is nieuw, gebaseerd op originelen die zijn te raadplegen in de staatsbibliotheek in Berlijn. Daar is zowel de nalatenschap van Eberhard Bethge als van de familie Bonhoeffer naar toe gegaan. Het idee van een vernieuwde bundeling is afkomstig van Bethge zelf (pag. 49). Het ligt in de bedoeling dat een tweede boek van dezelfde uitgeverij verschijnt met artikelen over de interpretatie van de rondzendbrieven uit voorliggende bundel. De verschijning is gepland in 2014 en ligt evenals de redactie van dit boek in handen van dr. Karl Martin. Martin is werkzaam bij Fenestra Verlag, publiceert regelmatig over Bonhoeffer en is voorzitter van de *Dietrich Bonhoeffer Verein*, een vereniging die zich sinds 1983 vanuit het denken van Bonhoeffer inzet voor de bevordering van de christelijke verantwoordelijkheid in kerk en samenleving.²

De vuistdikke pil van bijna duizend pagina's opent met een uitgebreide inleiding van de hand van dr. Martin. In ruim tachtig pagina's leidt hij – in het eerste deel - de rondzendbrieven in door te wijzen op de context en hoofdthema's. Daarna volgen in het tweede deel drieëntwintig rondzendbrieven die vanuit het predikantenseminarie oud-studenten werden toezonden. Een rondzendbrief was in deze tijd geen ongebruikelijk communicatiemiddel. In de jaren dertig van de vorige eeuw groeide het inzicht binnen de *Belijdende Kerk* dat men eigenlijk niet meer op de gebruikelijke communicatiekanalen kon vertrouwen. Voor de eigen weg van theologie en kerkstrijd moest men wel nieuwe middelen aanwenden. 'Met de 'Finkenwalder rondzendbrieven', schrijft Martin, 'werden Barmen en Dahlem op het gebied van de theologische ontwikkeling in praktijk gebracht' (pag. 67).

De eerste rondzendbrieven werden geschreven door Bonhoeffer. Eerst was Albrecht Schönherr zijn vervanger, later Bethge.

Het derde deel bevat de achttien rondzendbrieven die Bonhoeffer zelf rondstuurde nadat de Gestapo op 29 augustus 1937 het seminarie had gesloten. De staat sloot niet alleen de predikantenopleiding, maar verbood ook de rondzendbrieven. Vanwege vernieuwde persvoorschriften moesten de brieven het opschrift 'persoonlijke brief' dragen. Dit noodzaakte Bonhoeffer de brieven op de typemachine met doorslagen te realiseren. Omdat de brieven van gemiddeld ruim 3.000 woorden naar zo'n honderdvijftig adressen gingen was het prettig dat zijn vriend Eberhard Bethge hierbij hulp verleende.

Naast de brieven zijn teksten opgenomen met informatie die licht laten vallen op de brieven, zodat deze in een juiste context geïnterpreteerd kunnen worden.

Het vierde deel biedt zo'n honderdvijftig pagina's aan achtergrondmateriaal. Hier zijn bijvoorbeeld officiële documenten te vinden van diverse synoden van de *Belijdende Kerk* m.b.t. de kerkstrijd. Verder is het boek gecompleteerd met tijdstafel en uitgebreide registers, zoals we dat gewend zijn van de DBW-uitgaven.

Als een soort van uitgeleide wordt de lezer meegenomen naar de Dietrich Bonhoeffertuin die is ingericht op de plaats waar het seminarie met broederhuis stonden.

Opmerkingen bij de uitgave

Voordat ik meer weergeef over de inhoud van de brieven, een drietal korte opmerkingen over de uitgave. Allereerst is een compliment op zijn plaats voor dr. Karl Martin die samen met L.- Maximilian Rathke het monnikenwerk (een gewaagde typering in de sfeer van het boek...) heeft opgevat om de uitgave van deze bundel te verzorgen.

Vrijwel tegelijkertijd met de verschijning van *Bonhoeffer in Finkenwalde* wordt een nagenoeg gelijke uitgave gerealiseerd door Gütersloher Verlaghaus³. Met Fenestra Verlag is een strijd gestreden die wel is vergeleken met het gevecht tussen David en Goliath.⁴ Voor een bundel waarin het enerzijds over gemeenschap gaat en anderzijds over kerkstrijd is dat een verdrietige constatering.

De laatste kanttekening die ik wil plaatsen is dat het opmerkelijk is dat bij verwijzing naar documenten wel wordt verwezen naar DBW 14, maar niet binnen de bundel zelf. Dat brengt onnodig zoekwerk met zich mee bij de bestudering van het boek.

Gedenksteen te Szczecin in de licht besneeuwde meditatietuin op de plaats waar vroeger het predikantenseminarie stond.

De rondzendbrieven

De rondzendbrieven vormden een beleidsmatig onderdeel van de opzet van het broederhuis bij het seminarie te Finkenwalde. Bonhoeffer stuurde op 6 september 1935 een brief naar de raad van de Evangelische Kerk van de Oud Pruisische Unie met het voorstel een broederhuis op te zetten waar de (aanstaande) predikanten 'een gemeenschappelijk christelijk leven' zouden kunnen leiden. Bonhoeffer: 'naast het werk aan de broeders die beginnen, moet de broederlijke verbondenheid met broeders die het seminarie achter de rug hebben gewaarborgd zijn door regelmatige rondzendbrieven, berichten, preken/meditaties en bezinning' (pag. 97).

De eerste brief (van de hand van Albrecht Schönherr) opent met de wens dat de brieven meer zouden zijn dan een informatiebulletin voor voormalige studenten. 'Wij weten dat ons samenzijn door gebed tot onze Heere en door voorbede, door broederlijke uitspraken en gemeenschappelijk avondmaal gevormd is. En alleen wanneer dit voor elkaar en met elkaar blijft, behouden wij een gemeenschap die het loont om te handhaven' (pag. 106). Ook start de eerste 'persoonlijke rondzendbrief' van Bonhoeffer na de sluiting van 'Finkenwalde' niet direct met ach en wee over wat is gebeurd of met het ontvouwen van de toekomstplannen. Het geeft in een paar zinnen weer dat er niets te melden is. 'Ondertussen', schrijft Bonhoeffer, 'zal onze gemeenschap door gebed en Schriftlezing niet afbreken. We denken dagelijks aan u allen, in het bijzonder aan de gevangenen' (pag. 517-518). Het gedenken van de gevangenen komt expliciet aan de orde in de brieven. Veel van het wel en wee, zorgen en verhuizingen van de oud-seminaristen komt aan bod. Ontwikkelingen van de Belijdende Kerk en aansporing om te mediteren, de Bijbel te bestuderen en (voor elkaar) te bidden. Hoe de nazi-politiek zich ontwikkelt en wat de consequenties daarvan in de samenleving zijn, wordt in de brieven vooral zichtbaar in het groeiend aantal namen dat genoemd wordt van hen die gevangen zijn genomen. Dietrich Bonhoeffer en Martin Niemöller zijn bekend. Maar naast hen zijn er vanuit de Belijdende Kerk meer geweest die hun knie voor de Baäl van het nationaal-socialisme niet hebben gebogen en daarom werden gearresteerd. Bonhoeffer roept op tot gebed en ook uitvoerig tot geduld in de kerkstrijd. Ongeduld verbreekt namelijk de gemeenschap (pag. 569). Wat hij schrijft over geduld is buitengewoon de moeite waard. Uiteindelijk komt het ook zover dat hij de oud-seminaristen moet vertellen over broeders die in de strijd gevallen zijn. Het brengt de brieven schrijver tot bespiegelingen over de dood, ook tot troost van de nabestaanden.

De lezers van 'Ecclesia' wil ik er bijzonder op wijzen dat de naam van dr. H.F. Kohlbrugge volgens het register drie keer voorkomt in het boek. Allereerst in vermanende zin. Men is namelijk een aantal boeken kwijt, waaronder drie van Kohlbrugge: *Laß dir an meiner Gnade genügen, Im Anfang war das Wort* en *Predigten 2. Heft*. In de boekenverzameling van Wilhem Rott kwam Bonhoeffer voor hem onbekende Reformatoren tegen, waaronder Kohlbrugge. Hij schafte daarom aan wat voorhanden was en benutte deze werken.⁵ Dat blijkt, want in één van de rondzendbrieven worden de 'Zes preken gehouden vóór het begin van de oorlogstijd in het jaar 1870' van Kohlbrugge aanbevolen.⁶

Inhoudelijke reflectie – Predigtamt en Pfarramt

De tijd van het oprukkende nationaal-socialisme en de daaraan verbonden kerkstrijd vormde het decor van Bonhoeffers optreden en theologische ontwikkeling. Eén van de redenen waarom zijn werk zo boeiend is voor christenen van de 21e eeuw is dat ook toen het christendom naar de zijkant van het maatschappelijk en politieke leven werd gedrukt. Misschien nu zelfs explicieter dan destijds? Ook voor nu is het daarom interessant dat hij een onderscheid voorstelt tussen 'Predigtamt' en 'Pfarramt', tussen 'predikambt' en 'pastorambt'.

Het ambt van prediker en pastor is niet gelijk aan elkaar, zo poneert Bonhoeffer. Het predikambt is het ambt van de kerk, het pastorambt niet. De predikanten van de Bekennende Kirche kwamen er wel achter. Ze waren wel als predikant verbonden aan de Bekennende Kirche, maar niet als dominee aan de landskerk. Bethge analyseert dat het financieel en traditioneel gestutte domineeschap de waarheid doodde en de vrijheid van de prediking.⁷ Bonhoeffer voerde het onderscheid meer expliciet door in een lezing over homiletiek uit 1935.⁸ Hij geeft daarin aan dat met het neerleggen van het pastorambt niet het predikambt is ontbonden. Het predikambt is constitutioneel en blijvend. Het pastorambt is een verbijzondering van het predikambt dat ons ontnomen kan worden. Zijn vorm is aangepast aan het predikambt. De ordinatie bevat de opdracht tot het predikambt en niet primair tot het pastorambt. De opdracht tot prediking blijft bestaan ook al wordt iemand gescheiden van zijn gemeente.

Vanuit het seminarie werkte Bonhoeffer aan het zelfbewustzijn van de broeders van de Bekennende Kirche, omdat hen niet het gespreide predikantsbedje van de landskerk wachtte. De opzet van de eerdergenoemde evangelisatieactiviteiten hangt hiermee samen.

Het onderscheid tussen Predigtamt en Pfarramt past ook in zijn visie op de kerk die hij met name in de gevangenis door ontwikkelt: de kerk voor de ander. Zo schrijft hij vanuit de cel in een ontwerp voor een studie: 'de kerk is pas kerk als zij er is voor anderen. Om te beginnen moet zij alle eigendom wegschenken aan de armen. De predikanten moeten uitsluitend leven van de giften van hun gemeenteleden of eventueel een wereldlijk beroep uitoefenen. De kerk moet meewerken aan de wereldlijke taken van het gemeenschapsleven, niet heersend maar helpend en dienend.'⁹

Vandaag de dag staat de kerk als instituut onder druk. De vraag is of dit zo erg is als we weleens denken. Brengt het ons als christelijke kerk wellicht niet juist dichtbij de essentie van het kerk-zijn? Kan deze situatie, verrijkt met Bonhoeffers gedachtegoed leiden tot een vorm van de kerk die zichtbaar en zoutend is in onze seculiere tijd?

Durven we op dit thema verder te denken? Onze comfortabele posities kritisch te herzien?

Eenzaamheid

Een fundamenteel onderwerp in het boek is 'eenzaamheid'. Niet dat de woorden 'Vereinzeling' of 'Einsamkeit' continu terugkeren. Nee, eenzaamheid wordt door gemeenschap juist gedeeltelijk opgeheven. Het broederhuis en de brieven draaiden om de broederlijke gemeenschap. Dat blijkt uit de eerder genoemde brief van Bonhoeffer waarin hij het verzoek doet het broederhuis op te richten. Als argument draagt hij aan dat predikanten, in het bijzonder jonge predikanten, een eenzaam leven leiden. 'De last van de verkondiging vandaag voor de predikant, die niet profeet maar ambtsdrager van de kerk is, is bijzonder groot. Zowel in de vraag naar de inhoud van de verkondiging als in de dagelijkse uitwerking van de verkondiging heeft hij broederlijke hulp en gemeenschap. De jaren van kerkelijke strijd hebben daarom overal, waar de verantwoordelijkheid voor het ambt serieus genomen wordt, broederschappen van predikanten laten ontstaan. (...) Het gaat niet in de eerste plaats om het bedrijven van theologie en het leiden van bijzondere kerkdiensten, maar een vast geordende en georganiseerde leefgemeenschap treedt als een nieuwe taak naar voren' (pag. 95).

Waar komt deze bijzondere aandacht voor eenzaamheid bij Bonhoeffer vandaan? Het is zonder twijfel een belangrijke karaktertrek van hem.¹⁰ Zo is uit zijn jeugdijaren bekend dat hij weinig vrienden had en op familiefeesten de neiging had zich soms vrij plotseling terug te trekken op zijn kamer. Wanneer hij in de cel zit, schrijft hij in zijn gedicht *Wie ben ik?*: 'Wie ben ik? Ik ben de speelbal van mijn eenzaam vragen. Wie ik ook ben, U kent mij, ik ben van U, mijn God.'

In zijn proefschrift, *Sanctorum Communio* – gemeenschap der heiligen, dat hij op 21-jarige leeftijd voltooide, neemt dit onderwerp ook een belangrijke plaats in. Hij maakt hierin onderscheid tussen ontische eenzaamheid en ethische eenzaamheid. De eerste, de ontische eenzaamheid, is structureel, een bij de schepping gegeven eenzaamheid. Ieder mens heeft zijn eigen leven en sterft zijn eigen dood. Dit blijft ook na de rechtvaardiging van een mens voortbestaan. Zo gelooft ook ieder in de eenzaamheid, bidt ieder in eenzaamheid en 'bezit' ieder de Heilige Geest en Christus helemaal 'voor zich'. Dit is allemaal geen daad van het geloof, maar de wil van God.

Met de ethische eenzaamheid ligt het anders. Met deze eenzaamheid heeft hij de ik-gij-verhouding op het oog. Deze verhouding bestaat in een ethische situatie. Pas wanneer een persoon als 'ik' wordt aangesproken, voelt hij zich verantwoordelijk en moet hij beslissen. De gij-vorm is te definiëren als de ander die mij voor een ethische situatie stelt. De ik-gij-verhouding is een strijdsituatie, een conflictsituatie. De ethische eenzaamheid ontstaat in een geïsoleerd staan ten opzichte van de ander, het 'im Schranke' staan.¹¹ Het is de eenzame strijd tegen de ander. Dit type eenzaamheid wordt in het geloof, vooral in het kerkbegrip, opgeheven. Alleen in het geloof is er werkelijk contact met de andere mens.

In zijn Finkenwalderperiode werkte Bonhoeffer deze twee typen eenzaamheid ook verder uit. De ontische eenzaamheid komen we tegen in zijn *Nachfolge* (1937), met name in het hoofdstuk 'de navolging en de enkeling'. De openingszin is duidelijk: 'Het is geen eigen keus, enkeling te willen zijn, maar Christus maakt de geroepene tot enkeling, ieder is alléén geroepen. Hij moet alléén volgen. (...) Christus wil de mens eenzaam maken, hij mag niets zien dan degene die hem riep.'¹²

Maar vanuit deze eenzaamheid wordt tegelijk een weg geopend naar gemeenschap. 'Juist dezelfde Middelaar echter, die ons tot enkelingen maakt, is daarmee ook de grondslag van een totaal *nieuwe gemeenschap*. Hij staat midden tussen de andere mens en mij. Hij scheidt, maar Hij verenigt ook. Zo is weliswaar iedere directe weg tot de ander afgesneden, maar nu wordt de volgelinge de nieuwe en alleen werkelijke weg tot de ander over de Middelaar gewezen.'¹³

De ethische eenzaamheid, die duidt op een eenzame conflictsituatie met de ander, wordt opgeheven in het geloof, zo zagen we al. Het is dit type eenzaamheid waartegen Bonhoeffer tegenwicht biedt in zijn

Gemeinsames Leben (1938). Na de bovenstaande theoretische uiteenzetting begrijpen we hem beter als hij schrijft: 'zonder Christus zouden wij de broeder niet kennen en niet tot hem kunnen gaan. De weg is versperd door ons eigen ik. Christus heeft de weg tot God en tot de broeder vrijgemaakt. Nu kunnen christenen in vrede met elkaar leven, zij kunnen elkaar liefhebben, dienen en één worden.'¹⁴

De relatie tussen het alleen-zijn en gemeenschap brengt Bonhoeffer in een wetmatige verhouding tot elkaar: 'Slechts levend in de gemeenschap, kunnen we alleen zijn; en slechts hij, die alleen is, kan leven in de gemeenschap.'¹⁵

Hoe dit praktisch uitwerkt is te vinden in zowel het bestaan zelf als in de inhoud van de rondzendbrieven. Een enkele keer komt het uitdrukkelijk aan de orde. In zijn brief van 22 november 1941 wanneer hij de gevallen predikanten herdenkt: 'Hoe vaak ervaren we de verschrikking wanneer wij denken aan hun sterven in eenzaamheid? Waarom hebben we hen niet de laatste broederlijke dienst kunnen bewijzen?' (pag. 637).

Wereldmijding of wereldwijding

Bonhoeffer is wel verwetend zijn taak in de wereld te verzaken door zich terug te trekken in een soort van Finkenwalds klooster, zelfs 'een willen vluchten uit zijn eenzaamheid in ascese en mystiek.'¹⁶ Ik wil een tweetal opmerkingen plaatsen die vanuit *Bonhoeffer in Finkenwalde* naar voren komen en dit beeld nuanceren.

In de brief aan de raad van de Oud-Pruisische Unie waarin hij het verzoek doet om het gemeenschapsleven binnen het seminarie in te richten als een broederhuis, blijkt een interne focus niet het einddoel te zijn. 'Geen kloosterlijke afgescheidenheid, maar volledige concentratie voor de dienst naar buiten is het doel.' (pag. 96) Later in de brief maakt hij de vergelijking met een diaconessenhuis. Hij onderscheidt daarmee het broederhuis van het klassieke kloostermodel dat een contemplatieve leefgemeenschap voorstaat.

Het tweede waarop ik wil wijzen is dat de broeders ook concreet buiten de gemeenschap aan de slag zijn gegaan: Volksmissionsarbeit, evangelisatie. Dit terugkerende werk van de dienst naar buiten bracht de broeders een vreugdevolle ervaring (pag. 234-235 en 417). In groepjes van vier bezochten ze naburige gemeenten en hielden een reeks van vier evangelisatiediensten. Vier avonden achter elkaar stond men per dorp stil bij:

1. Wie is Jezus?
2. Wie is een Christen? (n.a.v. gelijkenis van de verloren zoon: vertrek zonder God, omkeer voor God, terugkeer tot God en nieuw leven door God)
3. Wat is de Kerk? (Woord en belijdenis, avondmaal, gebed en broederschap)
4. Wat weten we van de laatste dag?

Eberhard Bethge wijst erop dat voor Bonhoeffer en de zijnen kerkstrijd en evangelisatie niet echt van elkaar gescheiden konden worden. Integendeel: alleen wie zich geen zorgen maakte over de vraag of zijn boodschap paste bij de 'Duitse opmars' mocht evangeliseren.¹⁷

De zichtbare kerk

Een uiteenzetting van Bonhoeffer over de zichtbare kerk in het Nieuwe Testament is buitengewoon boeiend (pag. 147-161). Deze lezing uit 1936 is sterk pneumatologisch getoonzet. De vraag die hij centraal stelt is of de kerk van het Woord van God ruimte heeft in de wereld en van welke aard deze dan is. Ook het stellen van deze vraag toont al aan dat Bonhoeffer niet alleen gericht was op het verrijken van de binnenkant van een christen.

De vraag die aan andere vragen vooraf gaat is, welke ruimte de kerk krachtens het Woord van God heeft om aan te spreken. 'Is de ruimte van de kerk alleen het mathematische punt van het Woord van God dat hier en daar opflits? Het punctum mathematicum van de rechtvaardiging?'

Het is een vraag die aan de orde kwam tijdens de laatste conferentie in Vianen.

De grond van de kerk is de gezonden Geest van God. Een verzameling van gelovigen is nog niet de kerk; dat wordt zij pas door de Heilige Geest. De komst van de Geest was niet onzichtbaar, innerlijk, maar ging gepaard met zichtbare tekenen: Hij verschaft zich ruimte in de wereld. Zo is de kerk niet onzichtbaar, maar als een stad op een berg. Waar de kerk zich in onzichtbaarheid terugtrekt, veracht ze de realiteit van de Geest. De Geest komt daar bij met woorden, niet in gal en gestamel, maar juist in woorden die allen konden verstaan. Ook Petrus sprak in zijn preek direct na de uitstorting van de Geest klare taal. Hij sprak van oordeel en genade. Hij maakte zijn hoorders duidelijk dat zij met hun hele wezen met iets nieuws werden geconfronteerd. 'Dit is gericht: van genade horen en weten en toch weten, zij behoort me niet toe.'

Deze spanning voert onmiddellijk naar de vraag: wat zullen wij doen?' Daarop preekt Petrus de volle en vrije genade Gods die de mensen tot omkeer, tot nieuw leven roept.

Het komen van de Geest is een nieuwe schepping. Er wordt geen nieuwe religie gesticht, maar een stuk van de wereld wordt herschapen naar het evenbeeld van God – dat is de grond van de kerk. In een religieuze gemeenschap gaat het om de ordening van het religieuze tegenover het profane. Maar de kerk, als een uit Gods Geest herschapen stuk wereld en mensheid, vraagt de totale gehoorzaamheid tegenover de (religieuze en profane) herscheppende Geest. Dit brengt met zich mee dat de kerk niet bestaat uit religieuze formules, het dogma, maar uit het praktisch doen van Gods geboden.

Een ander belangrijk aspect van kerk-zijn is het volharden in de leer van de apostelen. De inhoud van de leer ligt vast. Het is geschied, wordt betuigd, wordt geleerd – en het zal geschieden. Nu is het alleen nog maar nodig dat dit wordt overgedragen. 'Didachè' (leer) is de overdracht tussen vastliggende feiten en hoorders. De didachè zelf is feitelijk niets; het is de Heilige Geest die werkt. Het andere bijzondere aan deze didachè is dat de hoorders geen 'publiek' blijven. Deze didachè brengt koinoonia, gemeenschap. Hoorders blijven geen publiek. De verkondiging vraagt om een reactie van geloof en gehoorzaamheid. Het draait niet om gevoel, maar een zakelijke uitnodiging. Het is de zichtbare verzameling die de Geest ontvangt en die tot koinoonia door de Geest geschapen wordt. Alleen door het gehoorde Woord ontstaat broederlijke gemeenschap en al het broederlijke leven staat in dienst van de verkondiging van het Woord.

Meditatie

Een belangrijk element in de rondzendbrieven, net als in het gemeenschapsleven binnen seminarie en broederhuis, is meditatie. Ochtendgebed en meditatie gaven de broeders aan heel de dag structuur. In de ochtenddienst mediteerde men individueel een week lang over één Bijbelvers. In de rondzendbrieven riepen Bonhoeffer of de andere schrijvers de oud-seminaristen er ook toe op om te mediteren. Omdat men deze aansporing nodig had, nam hij in de rondzendbrieven ook meditatieteksten op. Hij kende de heilzaamheid van een 'disciplina pietatis' waarin regelmaat, concentratie en intens geestelijk leven samengaan.¹⁸ Dat wilde hij zijn studenten meegeven.

Bij de rondzendbrief van 22 mei 1936 zat een bijlage gevoegd van de hand van Eberhard Bethge: 'Aanleiding tot meditatie'. Het is een 'gouden kleinood' van slechts vijf pagina's, maar vol van inhoud (pag. 215-221).

Waarom mediteer ik? De eerste zin van het artikel: 'Omdat ik een christen ben en omdat daarom iedere dag verloren is wanneer ik niet dieper in de betekenis van Gods Woord in de heilige Schrift ben binnengedrongen.' Verdere motivatie: omdat ik predikant ben en een vaste gebedsadem nodig heb. Wat is het doel van mediteren? Christus wil ons in Zijn Woord ontmoeten. Zijn gemeenschap, hulp en aanwijzing voor de dag door het Woord, dat is het doel.

Hoe mediteer ik? De meditatie begint met het gebed om de Heilige Geest. Schriftgebonden meditatie is aanbevolen voor de vastheid van de gebeden en de adem van dankbaarheid. Stel steeds de vraag: wat zegt het mij? Onlosmakelijk aan het mediteren is de voorbede verbonden. Voor het heil van je eigen ziel en voor anderen.

Hoe overwinnen we drempels om te mediteren? Wees niet ongeduldig met jezelf; meditatie moet lang en ernstig worden beoefend. Laat je niet ontmoedigen. Lees de tekst telkens opnieuw, leer deze uit het hoofd en schrijf je gedachten op. Wanneer we werkelijk een keer niet weten wat we zullen bidden en de moed verliezen dan weten we dat de Heilige Geest ons representeert met onuitsprekelijke zuchten.

De rondzendbrieven getuigen van het praktiseren van deze uitgangspunten.

Uit wat ik in twee artikelen kort de revue heb laten passeren, blijkt dat *Bonhoeffer in Finkenwalde* een buitengewoon interessant boek is. In het bijzonder voor studenten theologie en (jonge) predikanten die zoeken naar kerk-zijn in een tijd waarin steeds minder ruimte komt voor de kerk en Gods boodschap aan een wereld die onder de heerschappij van Christus valt, maar er desondanks niets van weten wil.

De voorkant van het boek Bonhoeffer in Finkenwalde toont een foto van het monument uit de meditatie tuin in Szczecin (Zdroje). Op de plaats waar sinds juni 2012 deze tuin is, stond voorheen het seminarie/broederhuis. Gezien de grote plaats die meditatie in het leven van de broeders innam en wat voor theologische ontwikkeling op deze paar honderd vierkante meter heeft plaatsgehad, is het een mooie gedachte dat de tuin is (in)gericht op meditatie.

Wat uit de jaren dertig van de vorige eeuw resteert is een enkel brokstuk en de bomen die vroeger bij de ingang van het huis stonden. Tussen beide bomen staat nu een houten kruis. Door de tuin is een wandelpad aangelegd waarlangs diverse kernteksten van Bonhoeffer zijn te lezen.

In het midden van deze Dietrich Bonhoeffertuin voor stilte en meditatie staat een granieten sculptuur (vervaardigd door Emmanuel Czernik, naar een idee van studenten uit Szczecin). De tafel staat symbool voor het gemeenschapsleven, de warme sfeer tussen studenten en Bonhoeffer. De omgevallen stoel symboliseert de plotselinge vlucht van de seminaristen als gevolg van de sluiting van de seminarie door de Gestapo. Het gemeenschapsleven werd verstoord en de broeders verstrooid.

¹ *Bonhoeffer in Finkenwalde. Brieven, Predigten, Texte aus dem Kirchenkampf gegen das NS-Regime 1935-1942*, Wiesbaden-Berlin 2012, 985 pagina's, paperback, € 39,00 (ISBN 978-3-9813498-8-7)

² <http://www.dietrich-bonhoeffer-verein.de/index.php?id=110>

³ *Die Finkenwalder Rundbriefe. Briefe und Texte von Dietrich Bonhoeffer und seinen Predigerseminaristen 1935-1946*, Gütersloh 2013

⁴ Axel Denecke tijdens zijn toespraak bij de presentatie van de bundel op 13 januari 2013 in de Zionskirche te Berlijn.

⁵ Eberhard Bethge, *Dietrich Bonhoeffer*, Baarn 2002, pag. 431

⁶ Deze zes preken zijn, vermeerderd met nog vier andere, vertaald door ds. P.A.A. Klüsener, in 1940 door de *Vereeniging tot uitgave van Gereformeerde Geschriften* uitgegeven onder de titel *Van oorlog en vrede*.

⁷ Geciteerd in: *Bonhoeffer in Finkenwalde*, pag. 32 Vgl. Hermann Diem die stelt dat de vijandige omgeving van de kerk de christelijke gemeenten tot aan het einde van WOII als een muur omgaf waardoor de vrijheid van de verkondiging het belangrijkste doel werd van de kerkstrijd door de Bekennende Kirche. (Hermann Diem, Die Predigt der Kirche, in: *Bekennende Kirche. Martin Niemöller zum 60. Geburtstag*, München 1952, pag. 94-100)

⁸ Dietrich Bonhoeffer, Vorlesung über Homiletik, in: *Illegale Theologenausbildung Finkenwalde 1935-1937*, Gütersloh 1996, pag. 479-502

⁹ Dietrich Bonhoeffer, *Verzet en overgave*, Baarn 2003, pag. 378 (DBW 8, 560)

¹⁰ M.F.M. van den Berk, *Bonhoeffer, boeiend en geboeid*, Meppel 1974, pag. 39

¹¹ M.F.M. van den Berk, a.w., pag. 111

¹² Dietrich Bonhoeffer, *Navolging*, Baarn 2001, pag. 59

¹³ Dietrich Bonhoeffer, a.w., pag. 65

¹⁴ Dietrich Bonhoeffer, Gemeenschapsleven, in: *Verborgen omgang*, Baarn 2003, pag. 19

¹⁵ Dietrich Bonhoeffer, Gemeenschapsleven, in: *Verborgen omgang*, Baarn 2003, pag. 74

¹⁶ M.F.M. van den Berk, a.w., pag. 28

¹⁷ Eberhard Bethge, a.w., pag. 551

¹⁸ W.J. Lamfers, *Bonhoeffer en de broeders. De gemeenschap van Christus en de broeders in kerk en seminarie*, Zoetermeer z.j., pag. 10